

ΑΝΝΙΤΑ Π. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ

«ΣΥΜΠΛΗΡΩΝΩ ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ...»

Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι
σε ναζιστικά και φασιστικά
στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945

Φυλάξατε τους ύμνους
διά τους δικαίους· μόνον
εις αυτούς την ειρήνην,
και τους χρυσοῦς στεφάνους
εις αυτούς δώτε.

Αδρέας Κάλβος,
«Εις Μούσας»

«ΣΥΜΠΛΗΡΩΝΩ ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ...»

Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά
και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945

Συγγραφέας: Αννίτα Π. Παναρέτου

Επιμέλεια-Διόρθωση: Δήμητρα Τουλάτου

© 2020, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Αννίτα Π. Παναρέτου

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2020

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής

τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-960-484-560-6

ANNITA Π. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ

**«ΣΥΜΠΛΗΡΩΝΩ
ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ
ΚΟΣΜΟΥ...»**

Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι
σε ναζιστικά και φασιστικά
στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	11
1. «Το μέτρο της ομηρείας, που είναι τελείως διαφορετικό απ' την αιχμαλωσία» (Εξηγώντας την ορολογία, συχνά μπερδεμένη και παραπλανητική)	18
2. «Στρατόπεδα, παντού στρατόπεδα ομήρων, εις κάθε βήμα στρατόπεδα υπό- πτων, αιχμαλώτων και εχθρών του ναζιστικού καθεστώτος» (Εξηγώντας την ιστορία, τη δομή, τη λειτουργία και, κυρίως, τα είδη των στρατοπέ- δων συγκέντρωσης, με τις ιδιαιτερότητές τους)	27
3. «Ναι, τόσοι είναι» (Στοιχεία από πολλές πηγές, από τα οποία -δεν- προκύπτει ο αριθμός των Ελλήνων μη Εβραίων εκτοπισμένων)	31
4. «Μα ούτε ιστορία γράφω. Δίνω στοιχεία για την ιστορία» (Οι λόγοι που ώθησαν τους συγγραφείς να καταγράψουν την εμπειρία τους τη συ- γκεκριμένη στιγμή. Η τοποθέτησή τους απέναντι στο γραπτό τους)	41
5. «Θέλαμε απ' το Χαϊδάρι να φύγουμε κι ας μας έστελναν στη Γερμανία» (Μετά τη σύλληψη και μέχρι τη μεταφορά τους στο Ράιχ, οι Έλληνες μη Εβραίοι κρατούνταν σε στρατόπεδα και φυλακές στην Ελλάδα)	47
6. «Τούτη τη στιγμή περνάμε τα σύνορα. Γεια χαρά, Ελλάδα αγαπημένη» (Από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ξεκινούν οι αποστολές για το Ράιχ. Σκηνές οδύνης κατά τον αποχωρισμό από τους οικείους. Το μαρτυρικό ταξίδι ως τον τόπο προορισμού)	51
7. «Εδώ ξεπέρασα τα όρια της αντοχής και υπάρχω» (Η πρώτη εντύπωση και η τυπική διαδικασία της «υποδοχής»)	60
8. «Εφτά στρατόπεδα συνολικά, χωρίς να θυμάμαι, πλέον, με ποια σειρά πήγα σε ποια» (Η μετακίνηση από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, ως μέρος της στρατοπεδικής ρουτίνας)	72
9. «Φαφλούχτεν!» (Η επαφή με την άγνωστη γερμανική γλώσσα, με την οποία οι κρατούμενοι καλούνταν να εξοικειωθούν προκειμένου να επιβιώσουν)	75

10. «Αυτό ήταν το νούμερό μου, ό,τι απόμεινε από μένα»

(Ο αριθμός που αντικαθιστά το όνομα και ισοπεδώνει την προσωπικότητα.

Διαφορές στην απόδοση του αριθμού από στρατόπεδο σε στρατόπεδο) 77

11. «Θα μπορέσει κανείς [...] να καταλάβει την κατάστασή μας;»

(Ένα πλήθος συσσωρευμένων δεινών) 80

11.1. «Πείνα, βασίλισσα, αν βγω κάποτε ζωντανός, κάτι θα γράψω σαν ύμνο στην παντοδυναμία σου»

(Ο εχθρός, ο πιο ακαταμάχητος) 80

11.1.1. «[...] θαρρείς πως βρίσκεσαι σε οστεοφυλάκιο»

(Η απίσχηση) 85

11.1.2. «Εκόβανε κομμάτια ψαχνό και το τρώγανε»

(Φαινόμενα κανιβαλισμού στα στρατόπεδα)..... 86

11.2. «[...] αλύπητα, όπου έβρισκαν»

(Η βία στα στρατόπεδα) 88

11.3. «Έκαναν στο κορμί μας παρέλαση»

(Το μαρτύριο της ψείρας στα στρατόπεδα) 90

11.4. «[...] ακόμα και τα συρματοπλέγματα είχαν πάρει μια άσπρη, απόκοσμη όψη, καθώς οι πυκνές νιφάδες συνέχιζαν να πέφτουν αθόρυβα και σιωπηλά»

(Η δοκιμασία του κρύου στα βόρεια κλίματα και οι ελάχιστες δυνατότητες αντιμετώπισής του) 91

12. «Διότι δεν πρέπει να ξεχνάω ότι ήρθα στη Γερμανία για να δουλέψω και όχι για φαΐ και ύπνο»

(Το μεγάλο κεφάλαιο της καταναγκαστικής εργασίας με τις πολλές

πτυχές του)..... 94

13. «Κατ' αρχάς πρέπει να ταχτούμε κατά των δραπετεύσεων»

(Το μάταιο της απόδρασης και ο κίνδυνος των αντιποίνων) 104

14. «Δεν πέθανα. Πώς έγινε και δεν πέθανα;»

(Μερικές εφευρετικές πρωτοβουλίες αποδείχτηκαν σωτήριες για τη σωματική και την ψυχική επιβίωση) 107

14.1. «[...] μια οργάνωση τέλεια...»

(Όποτε οι Έλληνες κατάφεραν να οργανωθούν, πολλές ζωές σώθηκαν) 109

14.2. «Ο σωτήρας η βουβωνοκήλη μου...»

(Τρόπος παράτασης της ζωής, η στοιχειώδης νοσηλεία για πραγματικές ή κατασκευασμένες ασθένειες) 110

14.3. «Τα ρόδα, τα τριαντάφυλλα...»

(Το τραγούδι στα στρατόπεδα) 114

- 15. «Τον έχουμε πια συνηθίσει»**
(Ο θάνατος ως καθημερινός σύντροφος) 117
- 16. «Δεν ξέρουμε αν θα έχουμε σήμερα συναγερμό γιατί συνήθως κάθε Σάββατο έχουν ρεπό οι Αγγλοαμερικάνοι»**
(Οι συμμαχικοί βομβαρδισμοί στα στρατόπεδα και στους χώρους εργασίας. Οι ισοπεδωμένες πόλεις, η αποκομιδή των ερειπίων και η περισυλλογή των νεκρών αμάχων) 122
- 17. «[...] εις κρισιμότατον στάδιον»**
(Η κατάσταση στο Ράιχ και στα στρατόπεδα λίγο πριν από την είσοδο των Συμμάχων και την απελευθέρωση) 125
- 18. «Είμαστε ελεύθεροι και δεν το πιστεύουμε»**
(Η εγκατάλειψη των στρατοπέδων από τους Γερμανούς, η αναμονή για την είσοδο των Συμμάχων, ο ενθουσιασμός, οι πανηγυρισμοί) 139
- 18.1. «Υπάρχουνε, ρε παιδιά, Έλληνες εδώ;»**
(Ανάμεσα στους ελευθερωτές των στρατοπέδων, πολλοί Έλληνες που υπηρετούν στον αμερικανικό στρατό) 144
- 19. «Περπατάμε και θάβουμε πάντα»**
(Οι πορείες θανάτου για τους κρατούμενους των στρατοπέδων που εκκενώθηκαν πριν προλάβουν να τα απελευθερώσουν οι Συμμάχοι) 147
- 20. «[...] είχαμε ριχτεί σαν άρπαγες στην ελευθερία μας»**
(Οι πρώτες μέρες μετά την απελευθέρωση και οι ασυγκράτητες εκδηλώσεις εκτόνωσης: βουλιμική αρπαγή τροφής, λεηλασία, εκδίκηση μια έξαλλη επιστροφή στη ζωή) 155
- 21. «[...] για να κάνει λίγο μπουφάν πάνω απ' τη ζώνη»**
(Ελληνίδες στα ναζιστικά στρατόπεδα) 166
- 22. «Και τώρα, η σειρά των στρατοπέδων αιχμαλώτων πολέμου, και για τους τρεις κλάδους των Ενόπλων δυνάμεων»**
(Δύο αντιστράτηγοι, δύο υποπλοίαρχοι και ένας υποσημναγός σε στρατόπεδα και φυλακές του Ράιχ) 195
- 23. «Κόψετε μου τα μαλλιά και τα γένια. Βγάλετέ μου αν σας αρέση και τα ράσα. Τι με τούτο;»**
(Εκπρόσωποι του ελληνικού κλήρου στα στρατόπεδα) 236

24. «[...] στις γερμανικές αρχές ως βρετανοί υπήκοοι»

(Τρεις Έλληνες με βρετανική υπηκοότητα και διαφορετικές ιδιότητες: μια ιδιαίτερη στρατοπεδική εμπειρία) 2 5 6

25. «Τα στρατόπεδα της φασιστικής Ιταλίας, σαν αδηφάγα θηρία μ' ολόνοιχτο το στόμα, μας καρτερούσαν»

(Η εντελώς διαφορετική εμπειρία του εκτοπισμού στη φασιστική Ιταλία. Η θερμή επαφή με τον ιταλικό πληθυσμό, η απόδραση στην Ελβετία, η κάθοδος στη Ρώμη, η ατυχία της σύλληψης από τους Γερμανούς και η μεταφορά σε ναζιστικά στρατόπεδα) 2 7 4

26. «Αναμίξ»

(Πλήθος ανθρώπων διαφορετικών εθνικοτήτων, διαφορετικών ιδιοτήτων και διαφορετικού ποιού καθόρισαν τις περίπλοκες ανθρώπινες σχέσεις στα στρατόπεδα) 3 1 4

26.1. «Θα είμασταν κατά τη γνώμη μου άδικοι, αν κατηγορούσαμε για τις θηριωδίες αυτές ολόκληρο τον γερμανικό λαό»

(Στην απάνθρωπη συμπεριφορά των ναζί αντιπαραβάλλονται περιπτώσεις ευαίσθητων και πονόψυχων ανθρώπων, Γερμανών και Αυστριακών)..... 3 1 5

26.2. «[...] κι άρχισε να μου απαγγέλλει Όμηρο»

(Μια φωτεινή ακτίνα μέσα στον στρατοπεδικό ζόφο: οι μορφωμένοι και οι εξάιτεροι γνώστες του ελληνικού πολιτισμού) 3 2 0

26.3. «“Ούνα φάτσα, ούνα ράτσα” ... Με τους Ιταλούς τα βρίσκουμε μια χαρά σε όλα»

(Έλληνες και Ιταλοί μοίρα κοινή στα ναζιστικά στρατόπεδα) 3 2 2

26.4. «Ίστε προτιμάτε λοιπόν να πέσετε στα χέρια των Ρώσων;»

(Το σοβιετικό οξύμωρο, των Ρώσων ως συκρατούμενων και των Ρώσων ως ελευθερωτών) 3 2 4

26.5. «Ανυπόμονα περιμένουμε την ημέρα της ειρήνης. Ανυπόμονα περιμένουμε να υποδεχθούμε τους ξανθούς Άγγλους και Αμερικάνους με τις μοτοσικλέτες τους»

(Η ματιά και η άποψη των Ελλήνων ομήρων για τους Δυτικούς Συμμάχους ελευθερωτές) 3 2 8

26.6. «Πολλοί κλαίει και απελπισμένοι, μην έχοντας να κάμουν άλλο πειο απεγνωσμένο, μας στέλνουν φιλιά με τα δάχτυλά τους ενώ τ' αυτοκίνητα χάνονται πίσω απ' τον μαντρότοιχο»

(Οι Εβραίοι συκρατούμενοι, πριν ή μετά τα στρατόπεδα εξόντωσης) 3 3 2

26.7 «[...] εμείς σαν Έλληνες»

(Η αντιφατικότερη έκφανση του «αναμίξ» αποδεικνύονται τελικά οι ίδιοι οι Έλληνες) 3 3 8

26.7.1. «Όταν βρισκόμαστε έξω από την Ελλάδα γινόμαστε θυσία για τους συμπατριώτες μας» (Η αλληλεγγύη)	3 3 8
26.7.2. «Τρωγώσανε κι' εκεί δεξιοί-αριστεροί» (Οι πολιτικές διαφορές δηλητηριάζουν την ομηρία και τον επαναπατρισμό)	3 4 2
26.7.3. «Αυτοί οι κακοί Έλληνες που είχαν τόσο καιρό δουλέψει εθελοντικά στη Γερμανία» (Το μεγάλο κεφάλαιο των λεγόμενων ελεύθερων εργατών, που με λίγες εξαιρέσεις αμαύρωσαν το ελληνικό όνομα)	3 4 6
26.7.4. «Ένας νέος και μια νέα απ' την Ελλάδα βρισκόταν κοντά μας» (Έλληνες φοιτητές στην Ιταλία, την Αυστρία και τη Γερμανία, αποκλεισμένοι στη διάρκεια του πολέμου)	3 5 6

27. «Πόσο συγγενείς είναι οι βασανισμένοι άνθρωποι!»

(Αδιακρίτως φύλου, ιδιότητας ή τόπου κράτησης, οι Έλληνες όμηροι υπήρξαν μάρτυρες και συμμετοχοί σε κοινές όψεις της ομηρίας) .....

27.1. «Είναι η στιγμή που θέλω τον Θεό κοντά μου!»
(Το θρησκευτικό αίσθημα, ιδιαίτερα έντονο στις στιγμές της δοκιμασίας, εκφραζόταν με κάθε ευκαιρία και με κάθε τρόπο).....

27.2. «Το άτιμο το τσιγάρο τι πολύτιμος φίλος είναι»
(Το πολυτιμότερο απόκτημα και κύριο προϊόν ανταλλαγής στο στρατοπεδικό «χρηματιστήριο») .....

27.3. «Αλήθεια, πόσος καιρός είναι που ξεχάσαμε πως είμαστε αρσενικοί»
(Η λειτουργία της λίμπιντο είναι ένα ακόμα ζήτημα που δεν διστάζουν να θίξουν στις μαρτυρίες τους οι Έλληνες όμηροι) .....

27.4. «Αχ, πώς ξεχαρβαλώνει τα νεύρα, αυτή η φοβερή εναλλαγή απ' την ελπίδα στην απελπισία»
(Αλλεπάλληλες μεταπτώσεις, υπέρβαση αντοχών και ποικίλα διλήμματα συνθέτουν την ψυχική κατάσταση των ομήρων) .....

28. «Τώρα τι κάνουμε, προς τα πού θα τραβήξουμε;»

(Το πολύμηνο διάστημα που μεσολαβεί από την απελευθέρωση μέχρι την επιστροφή στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από σύγχυση, από άγνοια περί του πρακτέου και αναζήτηση τρόπων επαναπατρισμού σε μια χαοτική Ευρώπη, από πικρία και αγανάκτηση για την απουσία ελληνικής κρατικής μέριμνας) .....

29. «Οδηγία επί του έργου της περιουλλογής, περιθάψεως και επαναπατριωτισμού [sic] των απελευθερωμένων Ελλήνων υπηκόων»

(Το τιτάνιο έργο του επαναπατρισμού από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας, με τις παθογένειες και τις αδυναμίες του κράτους μετά την Κατοχή και τα Δεκεμβριανά, μέσα από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών) .....

30. «Εμείς νομίζαμε ότι τουλάχιστον θα μας υποδέχονταν σαν ήρωες» (Η επιστροφή στην Ελλάδα έφερε τους περισσότερους ομήρους αντιμέτωπους με ένα αδιάφορο, καχύποπτο, ακόμα και εχθρικό κράτος)	4 2 4
31. «Ήταν φαίνεται της μοίρας μου...» (Ο απολογισμός, μετά τον Μάιο του 1945: όσοι έμειναν για πάντα στην ξένη γη, όσοι κατόρθωσαν να επιστρέψουν, αλλά και οι άλλοι αφανείς ήρωες οι συγγενείς και, κυρίως, οι μητέρες των εκτοπισμένων με τη δική τους απερίγραπτη δοκιμασία)	4 3 1
Γνωρίζοντας τους συγγραφείς των μαρτυριών - μερικές σύντομες πληροφορίες	4 4 6
Βιβλιογραφία	4 6 5
Ευρετήριο	4 7 6

Εισαγωγή

Αυτή η αναπάντεχη τομή στη ζωή μου ξεκίνησε στις αρχές του 2013. Σ' έναν πάγκο μεταχειρισμένων βιβλίων. Με έναν τίτλο που τράβηξε το βλέμμα μου, καθώς, τότε, μου είχε φανεί παράδοξος, ίσως και οξύμωρος: *Η ομηρία των πέντε αντιστρατήγων. Η ζωή των. Στρατόπεδα συγκεντρώσεως.*

Πέντε Έλληνες αντιστράτηγοι σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ήταν μια ιστορία μάλλον ασυνήθιστη, στην οποία με εισήγαγε ο στρατηγός Κωνσταντίνος Μπακόπουλος, με τη συγκροτημένη, γλαφυρή και εξόχως κατατοπιστική μαρτυρία του.

Από τότε άρχισα να αναζητώ έργα ανάλογης θεματολογίας. Κατά σύμπτωση, τα πρώτα τρία αφορούσαν Έλληνες αξιωματικούς του Στρατού και του Ναυτικού, οι οποίοι, χάρη στην ιδιότητά τους, έτυχαν ευνοϊκότερης μεταχείρισης στα στρατόπεδα και τις φυλακές όπου εκτοπίστηκαν. Τα επόμενα όμως ευρήματα αποκάλυψαν την τραγικότερη όψη της ίδιας ιστορίας: την περίπτωση Ελλήνων πολιτών, οι οποίοι, παντελώς απροστάτευτοι από οποιαδήποτε διεθνή σύμβαση και τελείως ανίσχυροι να ορίσουν τη ζωή τους, κατόρθωσαν να επιβιώσουν και να καταγράψουν λεπτομερώς τη δοκιμασία τους.

Μας άφησαν συνταρακτικά κείμενα (που συμποσούνται σε περισσότερες από 9.500 σελίδες), με τα οποία εκδιπλώνουν και φωτίζουν ως τον πυρήνα της μια κατ' ουσίαν άγνωστη πτυχή της ελληνικής Ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Απέναντί τους εκκρεμεί μια ανεξόφλητη οφειλή, την οποία επιχειρεί να περιορίσει η πρώτη συστηματική προσέγγιση σε αυτόν τον τόμο.

Στην εργασία αυτή δεν περιλαμβάνονται ιστορίες Εβραίων συμπατριωτών μας, οι οποίοι, στην πραγματικότητα, δεν ήταν ούτε όμηροι ούτε αιχμάλωτοι, αλλά θύματα μιας αδιανόητης γενοκτονίας. Η περίπτωση τους, χάρη και στις πολυάριθμες δημοσιευμένες μαρτυρίες και μελέτες, έχει ικανοποιητικά απασχολήσει την ιστοριογραφία και τη φιλολογία, τόσο ως εθνικό θέμα όσο και ως μέρος του αδιάλειπτου διεθνούς ενδιαφέροντος για τη Shoah – το «Ολοκαύτωμα», όπως έχει ευρέως επικρατήσει να αποκαλείται.

Επιπλέον, οι δυο περιπτώσεις –των Εβραίων και των μη Εβραίων Ελλήνων– διαφέρουν σημαντικά και αυτές καθ’ εαυτές.

Οι Έλληνες Εβραίοι, όπως και οι ομόθρησκοί τους στις υπόλοιπες χώρες που βρέθηκαν υπό ναζιστική κατοχή, είχαν συνολικά προγραφεί, στο πλαίσιο μιας εκκαθαριστικής στρατηγικής, που απέρρευε από φυλετικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ιδεοληψίες. Συνελήφθησαν κατά ολόκληρες οικογένειες, κατά ολόκληρες κοινότητες και εστάλησαν στη συντριπτική πλειονότητά τους σε στρατόπεδα σε πολωνικά εδάφη.

Οι μη Εβραίοι Έλληνες συνελήφθησαν σε πολύ μικρότερη κλίμακα. Συνελήφθησαν μεμονωμένα. Στην αρχή στοχευμένα, αργότερα –ιδίως το καλοκαίρι του 1944– μαζικά και εστάλησαν σε στρατόπεδα διάσπαρτα σε κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες.

Οι Έλληνες Εβραίοι ήταν εξαρχής προορισμένοι για εξόντωση, στους θαλάμους αερίων ή εξαιτίας των κάθε είδους κακουχιών.

Οι μη Εβραίοι Έλληνες –πλην ελαχίστων– ήταν εξαρχής προορισμένοι για καταναγκαστική, μέχρι εξόντωσης, εργασία. Όχι πάντως για εξαρχής εξόντωση.

Οι μη Εβραίοι Έλληνες εκτοπίστηκαν και σε φασιστικά, πέραν των ναζιστικών, στρατόπεδα, πράγμα που δεν συνέβη στους Έλληνες Εβραίους.

Τέλος, οι μη Εβραίοι Έλληνες είχαν την παρακινδυνευμένη δυνατότητα να κρατούν επιτόπου λεπτομερείς σημειώσεις, σε καθημερινή βάση. Επίσης, στις μαρτυρίες τους αποτυπώνονται οι διαφορές διαβίωσης και οι ανισότητες από στρατόπεδο σε στρατόπεδο και από χώρα σε χώρα, πράγμα που δεν ίσχυε στα στρατόπεδα εξόντωσης –κύριο εβραϊκό προορισμό–, όπου η αντιμετώπιση ήταν απαρέγκλιτα η ίδια.

Γιατί όμως «μια κατ’ ουσίαν άγνωστη πτυχή της ελληνικής Ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου»;

Θεωρώ ότι οι λόγοι είναι δύο:

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1940, οι προτεραιότητες της ελληνικής ιστοριογραφίας συνέκλιναν στην κατανόηση και την ερμηνεία της ακούσιας συμμετοχής σε μια παγκόσμια σύρραξη, των εξουθενωτικών παθημάτων μιας τριπλής (γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής) ξένης κατοχής και των μακρόχρονων, καταστρεπτικών συνεπειών ενός εμφυλίου πολέμου. Επρόκειτο για ζητήματα πολύ πιο φλέγοντα από τη μοίρα μερικών χιλιάδων συμπατριωτών, στα οποία, είκοσι χρόνια μετά, ήρθε να προστεθεί η επταετής δικτατορία.

Ο δεύτερος λόγος είναι πως το υλικό πάνω στο οποίο θα στηριζόταν επαρκώς μια αξιόπιστη έρευνα για τους μη Εβραίους Έλληνες που μετήχθησαν βιαίως σε χώρες

του Άξονα ή υπό τον ζυγό του Άξονα, εξολοκλήρου βασισμένο σε πρωτογενείς πηγές –δηλαδή σε προσωπικές μαρτυρίες–, ήταν ελλιπές ή ελάνθανε: όσοι υπέστησαν τα δεινά της ομηρίας έπρεπε, επιστρέφοντας, να ξαναστήσουν τη ζωή τους από την αρχή – σε πολλές περιπτώσεις με νέες ταλαιπωρίες, για πολιτικούς λόγους. Συνεπώς, η καταγραφή της εμπειρίας τους δεν αποτελούσε πρωτεύον μέλημα, ενώ συχνότατα επέλεγαν τη σιωπή, διότι δυσκολεύονταν να διαχειριστούν το ψυχικό τραύμα ή διότι υποπεύονταν πως δεν θα γίνουν πιστευτοί (το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση των Εβραίων). Με μερικές εξαιρέσεις, χρειάστηκε να περάσουν χρόνια, μέχρις ότου οι ιστορίες τους αρχίσουν να έρχονται στην επιφάνεια.

Έτσι, η απαραίτητη βιβλιογραφία συμπληρώνεται σταδιακά από το 1945 μέχρι σήμερα και, όπως όλα δείχνουν, θα συνεχίσει να συμπληρώνεται. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για τους Έλληνες εκτοπισμένους σε φασιστικά και ναζιστικά στρατόπεδα και φυλακές έχει ενταθεί: ιστορικοί, φιλόστορες και συγγενείς (παιδιά, εγγόνια, ανίψια) αναζητούν τεκμήρια σε δημόσια και ιδιωτικά αρχεία και σε οικογενειακά ενθυμήματα.

Ποιοι ήταν αυτοί οι άνθρωποι;

Διαφορετικού μορφωτικού επιπέδου, διαφορετικής επαγγελματικής απασχόλησης και πολιτικής τοποθέτησης, είχαν ο καθένας τη δική του «προϊστορία» και τη δική του πορεία, σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας.

Εγκατέλειψαν βίαια τον τόπο τους, άλλοι –αρκετές εκατοντάδες– με προορισμό τη φασιστική Ιταλία, όπου είχαν ήδη προηγηθεί –επίσης αρκετές εκατοντάδες– αιχμάλωτοι από το αλβανικό μέτωπο, και άλλοι –αρκετές χιλιάδες– με προορισμό το ναζιστικό Ράιχ, όπου οι τεράστιες ανθρώπινες απώλειες στα πολεμικά μέτωπα είχαν αποδεκατίσει τα εργατικά χέρια. Μαζί με εκατομμύρια άλλους Ευρωπαίους εκτοπισμένους, αναγκάζονταν να διατηρούν τη γερμανική –πολεμική και όχι μόνο– βιομηχανία σε διαρκή λειτουργία, να κτίζουν ή να επισκευάζουν ποικίλα τεράστια κατασκευαστικά και οχυρωματικά έργα, να εξασφαλίζουν την αγροτική παραγωγή, να αποκαθιστούν τις κατεστραμμένες υποδομές, να καθαρίζουν τις κατοικημένες περιοχές από τα ερείπια των συμμαχικών βομβαρδισμών.

Μοιράστηκαν την πείνα, τις σκληρότατες καιρικές συνθήκες, την εξοντωτική εργασία, τους βασανισμούς, την ταπείνωση, τη σαδιστική εκμετάλλευση, τον καθημερινό κίνδυνο, την αγωνία, τον σωματικό πόνο, την ψυχική οδύνη, την απειλή του θανάτου ως άμεσου επακόλουθου μιας ευτελισμένης ζωής. Επέζησαν, αλλά χρειάστηκε να φέρουν σε πέρας έναν ακόμα άθλο: την πολύμηνη οδύσσεια της επιστροφής στην πατρίδα.

Χάρη στις ιστορίες τους πραγματοποιήθηκε αυτή η μελέτη

Οι μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν συνίστανται σε συντομότερα δημοσιεύματα και ηχογραφήσεις που χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά και τεκμηριωτικά, κατά βάση όμως σε –άνω των 55– εκτενή κείμενα: χειρόγραφα ημερολόγια και πολυσέλιδες αυτοτελείς εκδόσεις, άλλες με αυτούσιο το κείμενο του συγγραφέα, άλλες με λιγότερο ή περισσότερο δραστικές παρεμβάσεις στο αρχικό κείμενο, άλλες με κείμενα τρίτων βασισμένα σε αφηγήσεις και άλλες με απομαγνητοφωνήσεις πολύωρων προφορικών αφηγήσεων. Ο εντοπισμός πολλών εκδόσεων υπήρξε δυσχερής, είτε λόγω παλαιότητας είτε διότι δεν κυκλοφόρησαν στο εμπόριο αλλά διανεμήθηκαν, σε λιγοστά αντίτυπα, στον συγγενικό και φιλικό περίγυρο των συγγραφέων τους. Μερικές ανακαλύφθηκαν σε παλαιοβιβλιοπωλεία, κάποιες μου προσφέρθηκαν ευγενικά από οικεία προς τους συγγραφείς πρόσωπα.

Η ανάγνωση αυτών των κειμένων πραγματικά «συμπληρώνει τη μνήμη του κόσμου».

Προσπάθησα λοιπόν να αποτυπώσω όσο γίνεται αντιπροσωπευτικότερα και πληρέστερα το γράμμα και το πνεύμα τους, δίνοντας πρωτίστως τον λόγο στους δημιουργούς τους: η παράθεση αποσπασμάτων διατρέχει αυτό το βιβλίο. Πολύ περισσότερο, όμως, το ζωντανεύει, του δίνει πνοή και χρώμα, καθώς μέσω αυτών αποδίδεται με μοναδικό τρόπο τόσο η καθημερινότητα των Ελλήνων εκτοπισμένων όσο και η κατάσταση και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της περιοχής και της εποχής μέσα στις οποίες κλήθηκαν να επιβιώσουν. Μα και οι τίτλοι των κεφαλαίων όπως και ο τίτλος του ίδιου του βιβλίου βγαίνουν επίσης από το στόμα και τη γραφίδα των πρωταγωνιστών.

Παρ' όλα αυτά, αναπόφευκτα, ένα πολύ μεγάλο μέρος του υλικού παραμένει, δυστυχώς, αναξιοποίητο. Όσο κι αν επεδίωξα, με σύντομες αναφορές ή και με απλές νύξεις, να παρουσιάσω κάποια επιμέρους στοιχεία, αμέτρητες ιστορικές λεπτομέρειες δεν μπόρεσαν να περιληφθούν εδώ.

Από μόνες τους οι μαρτυρίες αποτελούν αστείρευτη πηγή πληροφοριών κάθε είδους. Αλλά η επικέντρωσή μου στις μαρτυρίες και μόνο ήταν αδύνατη και άστοχη. Ένα ιστορικό φαινόμενο δεν γίνεται να απομονωθεί από τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία γεννήθηκε και αναπτύχθηκε.

Απαιτήθηκε λοιπόν μια μακρότατη περιήγηση στα τεκταινόμενα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στις ποικίλες εκφάνσεις της παρουσίας και της δράσης των δυνάμεων του Άξονα, στις ποικίλες δομές και πρακτικές των ναζιστικών και των φασιστικών στρατοπέδων, στη χασομική πραγματικότητα της ευρωπαϊκής ηπείρου από το φθινόπωρο του 1944 ως το φθινόπωρο του 1945. Επιπλέον, η έρευνα στην Υψηρασία

Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (ΥΔΙΑ) του Υπουργείου Εξωτερικών (και, κατά δεύτερο λόγο, στον ελληνικό τύπο του 1945) έφερε στο φως την επίπονη διαδικασία επαναπατρισμού των Ελλήνων εκτοπισμένων, όπως αυτός μεθοδεύτηκε από τις ελληνικές κρατικές υπηρεσίες.

Η αναζήτηση και προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις διεύρυνε αποφασιστικά τον ορίζοντα της εργασίας μου.

Λίγα λόγια για τη διάρθρωση της εργασίας, πιστεύω κατατοπιστικά

Το βιβλίο αυτό απευθύνεται σε όλους (έχω την πεποίθηση ότι θα φανεί χρήσιμο και σε ένα πιο ειδικό κοινό). Αυτός είναι εξάλλου ο στόχος μου: να ακουστεί από όλους η φωνή των πρωταγωνιστών.

Με αυτό το σκεπτικό, τα κεφάλαια μπορούν να διαβαστούν και αυτοτελώς. Προφανώς, όμως, αποτελούν αναπόσπαστα μέρη ενός ενιαίου συνόλου και μόνο ως τέτοια πρέπει να εκτιμηθούν. Η κατανόηση όλων όσα αντιπροσωπεύουν περνά κατηγορηματικά μέσα από μια σαφή αλληλουχία.

Για την ορθότερη τοποθέτηση του αναγνώστη στη συγκεκριμένη ιστορική περίσταση, είναι απαραίτητες ορισμένες βασικές διευκρινίσεις:

Στα πρώτα τρία κεφάλαια εξετάζονται το ζήτημα της καθιερωμένης και μάλλον αμήχανα χρησιμοποιούμενης ορολογίας, οι ειδικότερες κατηγορίες των στρατοπέδων συγκέντρωσης και ο αριθμός των Ελλήνων εκτοπισμένων.

Ακολουθεί το σώμα των μαρτυριών, τεράστιο και ανομοιογενές. Ήταν οι ιδιορρυθμίες του εκείνης που τελικά υπαγόρευσαν τον τρόπο επεξεργασίας, σύνθεσης και παρουσίασης: οι δεκάδες διαφορετικές περιπτώσεις εμπλέκουν τις παραμέτρους του φύλου, της ιδιότητας, του χώρου, του τρόπου και του χρόνου κράτησης. Με τη σειρά τους, οι παράμετροι αυτές συνδέονται άμεσα με θεμελιώδεις παράγοντες, δηλαδή με τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας στη διάρκεια του εγκλεισμού, τις συνθήκες της απελευθέρωσης και τις συνθήκες της επιστροφής στην Ελλάδα.

Από τους πολλαπλούς συσχετισμούς των παραπάνω δεδομένων προκύπτουν πολλές ιδιαιτερότητες, αλλά και πολλές επικαλύψεις, με τον επακόλουθο κίνδυνο παραλείψεων ή επαναλήψεων. Χρειάστηκε μια «τακτοποίηση».

Κατ' αρχάς κρίθηκε αναγκαία η διάκριση των ομήρων σε ομάδες, με την καθεμιά να αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο.

Πρώτη παρατίθεται η πολυπληθής ομάδα όσων ανδρών βρέθηκαν σε στρατόπεδα στη Γερμανία, την Αυστρία και σε ευρωπαϊκές χώρες που καταλήφθηκαν από τους ναζί. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται ο μεγαλύτερος αριθμός μαρτυριών, οπότε

η εξέταση κάθε μαρτυρίας χωριστά ήταν αδύνατη. Έτσι, στοιχεία κοινά σε όλες τις μαρτυρίες συγκεντρώθηκαν σε μικρότερες ενότητες, που συνιστούν από ένα αυτόνομο υποκεφάλαιο.

Έπονται οι μικρότερες ομάδες, που περιλαμβάνουν τις γυναίκες, τους στρατιωτικούς, τους κληρικούς και τους Έλληνες με βρετανική υπηκοότητα.

Η αναγκαστική κατηγοριοποίηση που «επιβλήθηκε» στην πρώτη ομάδα τής στερεΐ την αφηγηματική συνέχεια. Η απώλεια αντισταθμίζεται στις ολιγάριθμες μαρτυρίες των παραπάνω τεσσάρων ομάδων, που με αμεσότητα τις παρακολουθούμε να εκτυλίσσονται.

Με τη δική τους ομάδα, το δικό τους κεφάλαιο και τρόπο παρουσίασης ακολουθούν οι Έλληνες που μεταφέρθηκαν στα φασιστικά στρατόπεδα της Ιταλίας.

Στη συνέχεια, όψεις της ομηρίας κοινές στα μέλη όλων των ομάδων εξετάζονται συγκεντρωμένες σε ένα αυτόνομο κεφάλαιο.

Επίσης σε αυτόνομα κεφάλαια εξετάζονται η απελευθέρωση, το χρονικό διάστημα ανάμεσα στην απελευθέρωση και τη δρομολόγηση του επαναπατρισμού, καθώς και ο ίδιος ο επαναπατρισμός (στον οποίο μετέχουν και οι ελάχιστοι εναπομείναντες Έλληνες Εβραίοι), ιδωμένος τόσο από τη σκοπιά των επαναπατρισθέντων όσο και από αυτήν της ελληνικής πολιτείας.

Αν και οι φάσεις της δοκιμασίας από τη στιγμή της αναχώρησης ως τη στιγμή της επιστροφής στην Ελλάδα είναι σε μεγάλο βαθμό ίδιες, εντούτοις κάθε μαρτυρία καταθέτει μικρά ή μεγαλύτερα συμβάντα που την καθιστούν μοναδική, ενώ, την ίδια στιγμή, εμπλουτίζουν καθοριστικά τη συνολική εικόνα.

Όπως διαπιστώνεται, οι μαρτυρίες τεκμηριώνουν οι μεν τις δε. Επίσης, οι μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την Ιστορία και το αντίστροφο. Θέλω, ωστόσο, να τονίσω ότι οι σημαντικές διαπιστώσεις στις οποίες οδηγήθηκα προκύπτουν αυστηρά από τα στοιχεία που παρέχουν οι μαρτυρίες και αποφεύγω να τις προβάλω ως γενικευμένα συμπεράσματα.

Στην επταετή αυτή προσπάθεια ανταποκρίθηκαν πολλοί πρόθυμοι αρωγοί

Οι κυρίες και οι κύριοι Γιώργος Γαλέτσας, Γιώργος Δαρδαβίλλας, Μανώλης Δημελλάς, Ιουλία Εξαρχουλέα, Θανάσης Καλλιανιώτης, Χαρά Καλογηράτου, Φωτεινή Καραμαλούδη, Νατάσα Κεσμέτη, Μαρία Κουβαρά, Δημήτρης Κωνσταντινίδης, Κωνσταντίνος Κωστούλας, Ευαγγελία Κώτσιου, Νίκος Λαλούσης, Νίκος Μητρογιαννόπουλος, Νίκος Πάγκας, (†) Βιργινία Πανά, Μανώλης Σάμιος και Μαρία Τραβασάρου, Νίκος Σαμούρης, Γιώργος Σιούλας, Μαρία Σκουρλή, Αμαλία και Φραντζέσκα Σταματάκη, Μαρία και Μαρκέλλα Συρίγου, Πάνος Σωτηρίου, Γιάν-

νης Σωτηρόπουλος, Κώστας Ταμβακάς, Κώστας Τσικνάκης, Λεωνίδας Τσαούλας, Μαρία Φαφαλιού-Δραγώνα, Γιάννης Φίλος, Λευτέρης Φοινίτσης, Κωνσταντίνος Χατζηγιαννάκης, Μίμης Χριστοφιλάκης· ο πατήρ Μάρκος Φώσκολος· η οικογένεια Τσιρίκογλου· ιδιαίτερα η κυρία Βάσω Πανάγου και οι κύριοι Πέτρος Κουλουφάκος και Αντώνης Σανουδάκης· οι ιστορικοί Νίκος Καραπιδάκης, Valentin Schneider και Carlo Gentile· και ξεχωριστά ο ιστορικός Ιάσοντας Χανδρινός συνεισέφεραν γενναιόδωρα, ο καθένας με τον τρόπο του. Για την πολύτιμη συμβολή τους, τους ευχαριστώ ολόθερμα. Άλλο τόσο ευχαριστώ δικούς και φίλους, για το αδιάλειπτο ενδιαφέρον, τη συμμετοχή και τη στήριξή τους.

Δεν παραγνωρίζω το γεγονός ότι οι Έλληνες των φασιστικών και ναζιστικών στρατοπέδων και φυλακών δεν ήταν –και δεν θα μπορούσαν να είναι– στο σύνολό τους άμεμπτοι. Ωστόσο, η μεγάλη πλειονότητα χαρακτηρίστηκε από αξιοπρέπεια, σθένος, πίστη, θέληση και μεγαλοθυμία, αναδεικνύοντας την αίσια δυναμική μιας ηρωικής φύσης. Όλα αυτά τα χρόνια που μοιράστηκα μαζί τους αμέτρητες ώρες της ζωής μου, έγιναν δικοί μου άνθρωποι και, χάρη στις αμέτρητες ώρες της δικής τους ζωής (όλα εκείνα τα τραγικά χρόνια από το 1941 ως το 1945), έγινα –νομίζω– καλύτερος άνθρωπος. Και νιώθω ευτυχής επειδή υπήρξαν ως φυσική παρουσία και επειδή εξακολουθούν να υπάρχουν ως μνήμη και ως διδαχή.

Α.Π.Π.